

Recenze a zprávy o literatuře

Lidová kultura. *Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska.* 1. svazek Biografická část; 2.–3. svazek Věcná část A–N a O–Ž. Hlavní redaktoři Stanislav Brouček a Richard Jeřábek. Vědecký tajemník: Lubomír Tyllner. Spoluredaktoři: Dušan Holý, Václav Hubinger, Lydia Petraňová, Jiří Traxler, Miroslav Válka, Josef Vařeka. Etnologický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i. v Praze a Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně v nakladatelství Mladá fronta, Praha 2007, 284 str. (1. sv.), 1298 str. (2. a 3. sv.), množství vyobr. v textu 16 + 16 str. bar. příl. ve 2. a 3. sv.

Monumentální třísvazkové dílo, jaké nemá v naší odborné literatuře dosud období a zasahuje kromě etnologie i do řady dalších oborů společenských věd, zejména historie, archeologie, dějin literatury, hudby, vývoje architektury, psychologie apod. Odráží současný stav poznání, přičemž také čerpá z výzkumů a sběrů materiálů předchozích generací badatelů. Počátky přípravných prací na něm lze klást již k roku 1993, takže vznikalo zhruba jeden a půl desetiletí. Jak je naznačeno v úvodu druhého svazku, první pokusy o vydání národopisné encyklopedie se objevily již v souvislosti s realizací *Národopisné výstavy československé* konané v Praze roku 1895. O dva roky později byl rozpracován projekt encyklopedie zahrnující všechny složky národní společnosti a roku 1902 vznikla z podnětu literárního historika Jana Jakubce *Komise pro encyklopedii*, na jejíž práci se podíleli archeolog, národopisec, historik, antropolog a slavista L. Niederle, filolog J. Zubatý, dramatik F. A. Šubert a literární historikové a folkloristé J. Polívka s V. Tillem. Později, v roce 1904, přišel L. Niederle s návrhem transformovat přípravy na encyklopedii ve výkladovou syntézu dějin mnohotné a duchovní kultury lidu v Čechách i v zahraničí, tedy jakousi paralelu jeho dodnes rozsahem a mnohdy i fakty nepřekonaných *Slovanských starožitností* vycházejících v letech 1902–1925 ve dvou oddílech po šesti svazcích. Na něj navázal projektem soupisu veškerých národopisných realii v roce 1912 K. Chotek.

Tyto záměry směřovaly k vlastivědám regionálního i celonárodního, případně zemského dosahu. Za takové nelze však považovat citované patnáctisvazkové dílo A. Sedláčka, *Hrady, zámky a tvrze království českého, Praha* ¹1882–1927, ²1931–1937, ³1993–1998 (s. 1145), ale od téhož autora zpracovaný *Historický slovník místopisný království českého, Praha* 1909, ²1998. Právě na Moravě počalo v roce 1897 vydávání *Vlastivědy moravské*, a to v řadě topografické, nazvané *Místopis*, a všeobecné, pojmenované *Země a lid*. Organizační základnu pro vydávání vytvořil *Vlastenecký spolek musejní v Olomouci*, založený v roce 1883 za přispění J. Wankela, J. Havelky, M. Wankelové i dalších, a *Musejní spolek v Brně*, který vznikl o pět let později roku 1888 za vydatného přispění zemského archiváře V. Brandla. Oba spolky měly ve svém programu i národopis a již koncem března 1889 byla v Brně uspořádána první etnografická výstava. Koncepti vytvářel J. Havelka a po jeho smrti v roce 1886 V. Prasek a V. Houdek. *Vlastenecký spolek musejní v Olomouci* nakonec od připravovaného projektu odstoupil a péčí *Musejního spolku*, od roku 1979 *Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně*, vyšlo 67 místopisných svazků podle jednotlivých okresů, bohužel velmi různé úrovně a v případě starších, vycházejících do roku 1940, již antikvaných. Svazkem *Dačicko, Slavonicko, Telčsko, Brno – Dačice – Slavonice – Telč 2005* započalo vydávání nové reedice jednotlivých okresů. V samotné řadě *Země a lid* plánovaný národopisný svazek podobně jako další, kromě *Přírodních poměrů Moravy, Moravy za pravěku* od I. L. Červinky a *Dějiny Moravy od nejstarších dob až do r. 1848* z pera R. Dvořáka, nikdy nevyšel, a tuto mezeru odstranila až *Vlastivěda moravská, Země a lid, Nová řada*, sv. 10, *Lidová kultura na Moravě, Strážnice – Brno 2000*, kterou připravil J. Jančář s kolektivem dalších autorů. Celkem je tato nová řada plánována do třinácti svazků a dosud jich vyšlo deset. Domnívám se, že oba dva výše zmiňované spolky by si zasloužily, vzhledem ke svým obecně kulturním zásluhám, a to speciálně i na poli vlastivědy a národopisu, samostatná hesla, či alespoň zmínku v hesle *vlastivěda* (3, s. 1144–1145), neboť například s *Vlasteneckým spolkem musejním v Olomouci* se setkáváme pouze v biografických heslech (např. Havelka Jan, Havelková Vlasta, 1, s. 67–68; Wanklová Madlenka, 1, s. 256; k VSMO např. M. Písková, *Dějiny Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci*. In: *Živé tradice. K 100. výročí založení prvního českého muzea v Olomouci*, s. 5–62. *Olomouc 1983*; k dějinám a publikačním aktivitám MS – MVS srov. A. Verbík – J. Janák, *Sto let Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně*. In: *Rodná země. Sborník k 100. výročí Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně a k 60. narozeninám PhDr. Vladimíra Nekudy*, CSc., s. 17–51; J. Kubíček, *Ediční činnost Muzejního spolku a Muzejní a vlastivědné společnosti 1888–1987*, tamtéž, s. 52–71; V. Nekuda, *K dokončení topografické řady Vlastivědy moravské*, VVM LV, 2003, s. 3–10).

Cíle týkající se vlastivědy v národním rámci byly naplněny až po vzniku samostatného státu v roce 1918, kdy počíná vycházet rozsáhlá řada *Československá vlastivěda, Praha 1929–1936*, která měla obsáhnout všechny oblasti a složky života společnosti, přičemž pro národopis byly podstatné svazky *Díl II. Člověk, Praha 1933*;

Díl III. Jazyk, Praha 1934; Díl IV. Dějiny, Praha 1933; Díl V. Stát, Praha 1931 a Národopis ČSR, Československá vlastivěda, řada II, Národopis, Praha 1936. Vlastně až do vydání recenzované publikace představoval pak velmi kvalitní souhrn dosavadních dobových poznatků národopisu a folkloristiky svazek nově od roku 1963 vydávané *Československé vlastivědy, Lidová kultura, Praha 1968.* Vlivem vpádu vojsk Varšavské smlouvy do Československa v srpnu roku 1968 a následující normalizace, kdy řada vůdčích osobností celého podniku měla zákaz publikovat nebo emigrovala, nebyla však *Československá vlastivěda* nikdy dokončena. Pro úplnost lze k syntézám v rámci bývalého Československa dodat, že v rámci díla *Slovensko* byl sídelní geografii věnován částečně *svazek 3, Lud – I. část, Bratislava 1974,* etnografií potom *svazek 3, Lud – II. část, Bratislava 1975,* dále šestidílná *Encyklopédie Slovenska, Bratislava 1977–1982,* kde je národopisu vyhrazen *díl IV/1–2 Lidová kultura, Bratislava 1980* a již po rozpadu státu vychází *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska I–II, Bratislava 1995.* Tímto stručným výčtem se dostáváme ke splnění cílů vytčených již v roce 1895 – vydání skutečné *Národopisné encyklopedie Čech, Moravy a Slezska,* která se asi nadlouho stane zdrojem informací o oboru v jeho nejširších souvislostech, a to nejen pro zainteresované specialisty a odborníky, ale i badatele v dalších oborech a zájemce z řad širší veřejnosti.

Prvý svazek je nazván *Biografická část* a sestavil jej Richard Jeřábek spolu se čtyřiceti spoluautory jednotlivých biografických hesel, které u důležitých osobností doplňují také jejich portréty. Práce na tomto biografickém slovníku a projekt jeho koncepce počaly již v roce 1988. Po úvodu editora (s. 7–8) je připojen seznam používaných zkratek a značek (s. 9–14), a to všeobecných, periodik, slovníků, encyklopedií a shrnujících prací, institucí i organizací a na závěr autorů hesel biografické části. Následují medailony nejen o reprezentantech národopisné vědy, ale také dalších osob, kteří do ní v jejím celém historickém vývoji nějakým způsobem zasáhli, a to již před konstituováním národopisu, etnografie, folkloristiky či nyníjším pojetí etnologie v samostatný obor historických věd. Kladem je propojení fotografie s osobami majícími podíl na národopisném bádání či zájmy v jeho nejrůznějších oblastech. Jak konstatuje sestavovatel svazku v jeho úvodu: Teprve na tomto základě, popřípadě s přihlédnutím k mezinárodním proudům, které se promítly do českého prostředí, lze rekonstruovat složitý vývoj. Hlavním cílem této biografické části má být v našich podmínkách usnadnění cesty k celkovému názoru na vývoj oboru shromážděním a utříděním co největšího množství informací o publikovaných pracích reprezentativního počtu osob, které své poznatky v různé formě a za různým účelem předkládaly k obecnému využití.

Setkáváme se zde s velmi různorodou, ale vskutku reprezentativní škálou osobností a badatelů, kteří jakýmkoliv způsobem zasáhli do vývoje národopisného bádání. Pro příklad jmenujme mimo skutečné etnology středověkého učence a spisovatele Bartoloměje z Chlumce zv. Claretus de Solentia, popř. Solencia (kol. 1320–1369/1379), kronikáře Václava Hájka z Libočan (před 1500–1553), českého šlechtice, hudebního skladatele, cestovatele a politika Kryštova Haranta z Polčic a Bezdružic (1564–1621), šlechtice, básníka a spisovatele Mikuláše Dačického z Heslova (1555–1626), jezuitského historika B. Balbína (1621–1688), nakladatele a žurnalistu V. M. Krameria (1753–1808), historika, filologa a zakladatele moderní slavistiky J. Dobrovského (1753–1829), básníka, folkloristu a archiváře F. L. Čelakovského (1799–1852), spisovatele, satirického básníka, politika a zakladatele moderní české žurnalistiky Karla Havlíčka Borovského (1821–1856), spisovatele A. Jiráska (1851–1930), E. Basse (1888–1946), K. Čapka (1890–1938) s jeho bratrem malířem Josefem (1887–1945), básníka F. Halase (1901–1949), hudebního folkloristu, skladatele a pedagoga L. Janáčka (1854–1928), malíře J. Mánesa (1820–1871), B. Jaroňka (1866–1933) a J. Úprku (1861–1940), moravského právníka, historika a politika Ch. F. d'Elverta (1803–1896), historika a politika F. Palackého (1798–1876), historika, filologa, dialektologa a vysokoškolského pedagoga A. V. Šemberu (1807–1882), historika, muzikologa a politika Z. Nejedlého (1878–1962), historika, básníka, spisovatele a překladatele Z. Kalistu (1900–1982), historiky B. Dudíka (1815–1890), J. Polišenského (1915–2001), J. Petráně (1930), kulturního historika a muzejního pracovníka V. Buriana (1921–1998), básníka, archeologa a historika umění J. E. Vocela (1803–1871), historika umění a muzejního pracovníka K. Černohorského (1896–1982), archeologa J. Eisnera (1885–1967), orientalistu P. Pouchu (1905–1986), literárního teoretika a estetiky J. Mukařovského (1891–1975), kritika, literárního historika a teoretika V. Černého (1905–1987) a antropology J. Matiegku (1862–1941) s A. Hrdličkou (1869–1943) atd.

Tak jak je to obvyklé u tak rozsáhlého díla, k některým heslům je možno uvést dílčí doplňky či upřesnění. Například historička, archeoložka a muzejní pracovnice V. Fialová (1896–1972) vedla historické oddělení Moravského (tehdy ne zemského) muzea od roku 1952 do konce roku 1956 a svým výzkumem kralické tvrze i zde umístěné bratrské tiskárny se stala v podstatě zakladatelkou postmedialní archeologie na území bývalého Československa. Pokud jde o historika L. Hosáka (1898–1972), uváděný *Přehled historického místopisu Moravy a Slezska v období feudalismu do roku 1848. Úvodní svazek, Ostrava 1967,* který je zkrácenou a nepřiliš šťastně koncipovanou verzí *Historického místopisu země Moravskoslezské, Praha – Brno 1938,* není jediným svazkem, jenž vyšel ze „zamýšleného“ *Historického místopisu Moravy a Slezska v letech 1848–1960.* Tato řada, koncipovaná podle politických okresů bývalé správní struktury rakouské a rakousko-uherské monarchie i předmnichovské republiky a dalšího historického vývoje prakticky až do konce roku 1948 a dále po reorganizaci v roce 1960, vycházela pod vedením J. Bartoše (spoluautoři J. Schulz, M. Trapl a další) péčí Kabinetu regionálních dějin FF UP v Olomouci (sv. I–XV, Ostrava a Olomouc 1966–2000). Kromě zpracování jednotlivých okresů (sv. III–XV, Ostrava a Olomouc 1972–2000) a *Úvodního Hosákova svazku* se první dva týkají obecných záležitostí: *Sv. I. Územně správní vývoj státních a společenských institucí a organizací na*

Moravě a ve Slezsku v letech 1848–1960, Ostrava 1966 a sv. II. Kubíček, J. – Vlach, J., Bibliografie historicko-vlastivědné literatury k období let 1848–1960 na Moravě a ve Slezsku, Ostrava 1968.

U hesel věnovaných P. G. Bogatyřjovovi (1893–1971) a R. O. Jakobsonovi (1896–1982) se uvádí, že první jmenovaný byl od roku 1923 překládatel na sovětském velvyslanectví v Praze a druhý přišel do Prahy v roce 1920 jako vedoucí tiskového oddělení sovětské ambasády. To však je ve druhém případě zcela vyloučeno, neboť SSSR vznikl až 30. XII. 1922. Nejdříve byly roku 1920 v Praze a Moskvě v rámci RSFSR zřízeny repatriační komise, zabývající se hlavně návratem válečných zajatců do jejich domovů, a ty byly o rok později přeměněny v obchodní mise, jejichž vedoucí („torgovjý predstavitel“, ruskou zkratkou „torpred“) zastupoval zájmy RSFSR a USSR a později SSSR v Československu. Teprve 5.–6. června 1922 došlo pak k podepsání prozatímní smlouvy s Československem, která upravovala podmínky o zřízení zastupitelství RSFSR a USSR v ČSR, tj. navázání faktických diplomatických a konzulárních vztahů, včetně diplomatických práv pro zastupitelské úřady, ale k uznání „de iure“ nedošlo. Sovětský zástupce v Praze měl titul „polnomočnyj predstavitel“, zkratku „polpred“. Teprve 9. června 1934 po výměně nót mezi ČSR a SSSR, v nichž se obě země uznaly „de iure“, se obě zastupitelství změnila ve vyslanectví, přičemž československý představitel v Moskvě měl titul vyslance („poslannik“) a sovětský v Praze používal i nadále titul „polpred“.

Je samozřejmě velmi obtížné sestavit pro tak rozsáhlou biografii optimální a objektivní klíč, které osobnosti do ní zařadit. Nicméně by zde vzhledem k celkovému profilu neměli chybět například malíři M. Aleš (1852–1913), K. Svobinský (1896–1986), filolog F. Trávníček (1888–1961), který se zabýval moravskými dialekty, nebo cestovatelé J. Hanzelka (1920–2003) a M. Zikmund (1919). V rámci koncepce celého díla je potom otázku zařazení německy mluvících etnologů a folkloristů z pohraničních oblastí. Namátkou připomínám z „Iglauer deutsche Sprachinsel“ A. Altrichtera (1882–1954) nebo v rámci filologických bádání o místních i osobních jménech předhusitského období a zjištění skladby obyvatel v německy mluvících oblastech Čech a Moravy profesora německé Karlovy university a po roce 1945 člena Collegia Carolina E. Schwarze (1895–1983). V rámci počátku českého místopisu pak postrádám jméno J. F. J. Schallera (1738–1809) a J. G. (Volte) Sommera (1782–1848). V seznamu diplomovaných absolventů studia národopisu FF tehdy UJEP v Brně lze doplnit, že J. Jaroš (s. 278) ukončil studium hlavním oborem archeologie v roce 1972. Upozorňuji, že od roku 2004 vydává nakladatelství Libri velmi podrobný *Biografický slovník českých zemí*, který je dílem P. Vošahlíkové. Dosud vyšlo 8 sešitů (po By).

Další dva svazky *Národopisné encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* představuje *Věcná část*, v níž lze spatřovat základ celého díla. Nelze zde, a ani to nemůže být úkolem této recenze, podávat její podrobný rozbor. Má velmi pestrý a různorodý obsah jednotlivých hesel, které se týkají nejen vlastního oboru, ale i dalších s ním souvisejících oblastí, nejen společenských věd. Zastoupeny jsou pojmy týkající se teorie, metodologie, teoretických směrů a dalších specifík – např. adaptace (s. 17), akulturace (s. 22), archeotyp (s. 34), bibliografie (s. 50–51), metody terénního výzkumu (s. 555), strukturalismus (s. 975), velmi diskutabilní pojmy právní antropologie, archeologie a etnografie (s. 806, 808) i kulturní antropologie, která zde nemá vlastní heslo apod. (viz strukturalismus, s. 975). Značný prostor je v příručce věnován jednotlivým národopisným oblastem včetně jejich map na předsádku, kulturním oblastem či areálům (s. 449); velká pozornost pak též okruhům materiální kultury, ať již je to kraj podlé národopisných oblastí i jeho součástí, jako je např. obuv (s. 665–666), kožich (s. 417–419), koženky (s. 415–416) či krajka (s. 421–422) a výšivka (s. 1174–1177).

Samostatná hesla jsou vypracována i pro různá výrobní odvětví, třeba právě obuvnictví (s. 666), krajkářství (s. 422–423), vápenictví (s. 1113–1115), kovářství (s. 410–411) i samotnou kovárnu (s. 408–410), kamnářství (s. 352–353), tesařství (s. 1055–1056) a stavebnictví včetně stavebních technik, jako jsou například krčkové (s. 434), hrázdně (s. 280–281), roubené konstrukce (s. 859–860) apod. Tím se dostáváme k lidovému stavitelství a vesnické architektuře (s. 495–497), kde v seznamu literatury postrádám některé základní práce (např. V. Frolec, *Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku, Brno 1974*; V. Frolec–J. Vařeka, *Lidová architektura [encyklopedie], Praha 1983*; *tíž, Lidová architektura. Encyklopedie druhé, přepracované vydání, Praha 2007*). Nacházíme tu také informace o uspořádání intravilánu a extravilánu, dvora a domu, jejich genezi i o regionálních dobových formách lidového domu (s. 837–841) s podrobnými údaji např. o hanáckém (s. 242), slováckém (s. 924), valašském (s. 1103) nebo krkonošském domu (s. 436–437) i dalších specifických regionálních stavebních typech a jejich půdorysném schématu (s. 827–828).

Z jednotlivých uváděných částí domu jmenujme jako příklady lomenice štítů (s. 510–512), kamna včetně kachlových (s. 351–352), okno (s. 678–679), jizbu či světnici (s. 335–337), kuchyni (s. 445), síň (s. 899), komoru (s. 387–388), půdu (s. 826–827), sýpku neboli špýchar (s. 1018–1019), stodolu (s. 965–966), stáj (s. 958) i další příslušenství domu a statku, z nichž uvedme studny (s. 985–986), technické stavby, tj. haltýře (s. 236–237), hamry (s. 237–238), mlýny vodní, větrné i s pohonem dobytčat včetně hesla mlynářství (s. 569–574), valchy, sušárny různých produktů, palírny, varny povidel, škrobárny, mošťárny, sladovny, malé pivovary, lednice, olejny, mydlářské a svíčácké dílny i řadu dalších v podstatě již výrobních průmyslových zařízení (s. 1050–1052). Patří sem i mosty, zbytky komunikací, komunikace (s. 388–390) apod. V terénu s nimi souvisejí tzv. smírčí kříže (s. 928), pro něž by možná bylo vhodnější širší označení smírčí kámen, neboť často se nejednalo o kříže, ale kamenné desky. Kromě toho, že jde o památky středověkého práva vyjadřující smírčí vyrovnání mezi rodinou oběti a viníkem. Zároveň tyto kamenné artefakty sloužily jako určité „výstražné značky“ v nebezpečných úsecích cest. Zohledněna je i lodní plavba (s. 509), kde však kromě Labe a Vltavy mohla být věnována pozornost pokusům o splavnění řeky Moravy. Součástí intravilánu potom tvořily také další stavby – hostince (s. 273–275), později hasičské zbrojnice (s. 248), školy (s. 1028), obecní úřad či radnice

(s. 645–646) a jiné obecní stavby (s. 644–645). Sem náleží i kaple, kapličky (s. 357–358), farní kostely se hřbitovy a eventuelně také modlitebny (s. 288, 397–399), nacházející se již také v centru pozornosti dějin umění a architektury. Samostatně zmiňované dřevěné kostely (s. 168–170) se s největší pravděpodobností objevují na našem území již od 9. století, ač bezpečné a průkazné doklady doposud postrádáme. Zmíněny jsou i objekty v extravilánu, například koliby (s. 382–383) či sezónní stavby (s. 896–897).

Samostatné heslo se týká výkladu o pluzině a jejich typech (s. 748), kde by měla být zmíněna poslední práce E. Černého, *Výsledky výzkumu zaniklých středověkých osad a jejich pluzin. Historicko-geografická studie v regionu Dražanské vrchoviny, Brno 1992*, a podobně je shrnujícím způsobem, včetně napojení na pluzinu, podán výklad o sídelním typu (s. 897–898) i obecně o vsi nebo vesnici (s. 1134–1135). Encyklopedie obsahuje také výklad o některých zvláštních typech vesnických sídlišť, jako je například raabizační osada (s. 830) či okrouhlice (s. 680). Její definice v textu je v podstatě správná, ale připojené vyobrazení půdorysného schématu představuje lesní lánovou návesní ves, jak dosvědčují komunikace paprscitě se mezi domy sbíhající do návsi i paprscitě či radiální uspořádání záhumenicové pluziny.

K poznání geneze vesnické architektury a lidového stavitelství přispívá výrazně archeologie středověku a raného novověku. Proto má v příručce poměrně velký prostor právě výklad o středověké vesnici (s. 976–979) a domu (s. 979–981) od raného středověku, tedy příchodu Slovanů do našich zemí nejpravděpodobněji na přelomu první a druhé třetiny 6. století, až do počátků novověku. Z českých raně středověkých, soustavně prozkoumaných a publikovaných lokalit mohlo být zmíněno alespoň Březno u Loun (*I. Pleimerová, Die altslawischen Dörfer von Březno bei Louny. Praha–Louny 2000*) a Roztoky u Prahy (*M. Kuna–N. Profantová a kol., Počátky raného středověku v Čechách, Praha 2005*). Zmíněny jsou teorie vývoje od jednoúhelného k trojúhelnému domu a značné místo je v textu věnováno stavebním technikám obydli vrcholného a pozdního středověku. V hesle o zemnici (s. 1212) bych však nepoužíval poněkud zavádějící termín polozemnice. Zmiňovaný Vilémov na Dražanské vrchovině byl zkoumán pouze okrajově sondážemi a povrchovými průzkumy. Na druhé straně zde chybí zmínka o zaniklé středověké vesnici Záblačany u Polešovic na Uherskohradištsku, zkoumané R. Šnášilem, jejíž počátky sahají již do raného středověku a příčinou zániku byly právě strukturální změny osídlení ve 13. století (srov. *P. Kováčik, Záblačany, jejich ekonomika a služební organizace aneb Odpovědi a otázky, AH 24, 1999, s. 81–89*). Z drobných nepřesností je velmi diskutabilní, zda na zaniklé vsi Konůvky lze skutečně objekt označovaný za „motte“ interpretovat jako sídlo nižšího šlechtice. Velmi slabá fortifikace tomu nenasvědčuje, úvahy o sakrálním objektu jsou taktéž těžko prokazatelné a odůvodněné nelze vyloučit, že se jednalo o větrný mlýn (srov. *Z. Měchurová, Konůvky – zaniklá středověká ves ve Ždánickém lese. St AÚ ČR v Brně XVII/1, Brno 1997, s. 28–31, 40–48*). Pozornost je rovněž věnována přechodu od pozdně středověké k novověké vesnici a domu, kde výzkumy jsou víceméně v počátcích. To se týká zejména záchranných výzkumů v současné vesnické zástavbě, podobně jako jsou tyto akce prováděny již delší dobu v historických jádrech středověkých měst a předměstské zástavbě. Některé archeologické výzkumy zaniklých vesnic a stavebně-historické průzkumy v nynější zástavbě vrcholné a pozdně středověkých až raně novověkých vesnic naznačují mnohem starší stabilizační vesnických usedlostí spojenou již s rozsáhlou „změnou“ 13. století, a lze je vročit nejspíše do jeho pokročilé druhé poloviny.

Své místo mají v encyklopedii i další pojmy z oblasti hmotné kultury. Již výše jsme zmiňovali kamnářství a výrobu kachlů. Podobně je tomu i s hrncářstvím (s. 284), hrncinou (s. 283–284), hrncářským kruhem (s. 284) a jeho výrobky, jako je hrnec (s. 284–285) apod. Zmíněny jsou také bělniny (s. 45–46), kameniny (s. 349) včetně originálních polokamenin či pseudokamenin, vyráběných od konce 14., nikoliv již 13. století, až do první třetiny 16. věku v Lošticích na severní Moravě. Jsou zde uvedeny také další pojmy, jako je břidlice (s. 75), značná pozornost je potom věnována tradičnímu zemědělství, jeho systému i nářadí sloužícímu k zemědělské výrobě a dalším předmětům, jako byla např. podkova (s. 751–752). Zde ještě upozorňuji na základní práci *J. Kažmierczyka, Podkowy na Śląsku w X–XIV wieku, Studia z dziejów kultury materialnej, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978*. Množství uváděných pojmů nelze na tomto místě vyjmenovávat, ale každopádně nemůžeme opominout například hesla budní hospodářství (s. 75–76), tradiční vinařství (s. 1138–1142) včetně vinnogradnických staveb apod. Rada hesel souvisí s lidovou stravou a potravinami. Setkáme se zde s termíny jako jsou brambory (s. 63–65), prase (s. 804–805), bryzna (s. 74–75), buchta (s. 76–77), cibule (s. 83–84) a česnek, majícím důležité místo v lidové medicíně i různých pověrečných zvyklostech (s. 108, 459–461), vzpomenu je také léčení užitkových zvířat (s. 461–464) a léčitelství obecně i léčivé rostliny (s. 464–468) apod. Zajímavý fenomén ve středoevropském prostoru pak představuje zabíjačka (s. 1186–1187). Zde upozorňuji na velmi inspirativní práci o této problematice z pera *J. Pavelčíka, Zabíjačka na východní Moravě a ve Slezsku, Studie o Těšínsku č. 8/1980, s. 204–260; týž, Několik poznámek k metodice výzkumu zabíjaček na Moravě, VVM LI, 1999, s. 172–175*.

Určitým protikladem k vesnici byla a je vyšší sídelní jednotka – město. Seznamujeme se zde s jeho definicí, základními pojmy a genezí od počátečních fází prakticky po současnou (s. 550–553). Heslo však obsahuje některé nepřesnosti a zjednodušení. V případě keltských oppid hovořil J. Böhm o tzv. protoměstech a F. Hoffmann definuje tyto útvary, zejména z doby Velké Moravy, jako tzv. prvotní města. Sem náleží především Mikulčice a staroměstsko-uherskohradištská aglomerace. Ostatní jmenované lokality již představují nižší kategorie. O prvních plně institucionálních městech vrcholného středověku, tj. nadaných městskými právy, lze hovořit až od druhého decenia vlády Přemysla Otakara I. (druhá vláda 1197–1230), nikoliv již od přelomu 12. a 13. století. Na Moravě k nejstarším městům v právním smyslu náležel Bruntál (1213), Uničov (1223) a tehdy ještě moravská Opava. V seznamu literatury postrádám důležitou práci

Z. Lázničky, *Moravská města (Anthropogeografická studie)*, Brno 1948; k heslu městská privilegia (s. 553–554) lze dodat, že se jednalo nejen o panovnické listiny, ale pro poddanská města je udělovala také vrchnost a konfirmoval zeměpán. S privilegii úzce souviselo i samostatně zpracované městské právo (s. 554–555), kde postrádám zmínku o právu hlubčickém, kterým se na Moravě řídil například Uherský Brod, a v literatuře základní práci J. Kejře, *Vznik městského zřízení v českých zemích*, Praha 1988.

Velký prostor dostala v příručce etnomuzikologie, a to nejen z hlediska folkloristiky (s. 220) s hesly týkajícími se například hudebního folklóru (např. s. 290, 482–485), zvláště lidové písně (s. 485–488), tance či etnochoreologie (s. 195–196, 1045–1049 atd.), ale i lidových hudebních nástrojů (obecně s. 494 a dílčí hesla k jednotlivým instrumentům), kde na precizně vypracovaných heslech měl lví podíl P. Kurfürst. Podobně je značná pozornost věnována lidové slovesnosti – pohádce (s. 759–760), pověrečné povídce (s. 791–792), pověsti (s. 793–794), povídce (s. 794–795), vtipu, anekdotě (s. 1158) atd., a stranou nezůstává ani vysvětlení dnes důležitého pojmu folklorismus (s. 220). Řada hesel v publikaci se týká duchovní kultury. Jsou velmi různorodá, jako například agrární obyčeje (s. 19–21), bigamie (s. 53), pohanství (s. 760), slavnosti, jako byl barchan v Jemnici (s. 17), bílá paní (s. 53), votivní dary a malba (s. 1153–1154). Zde upozorňují na soubor železných votivních figurek získaných při záchranném archeologickém výzkumu kostela sv. Linharta v dnes zaniklém Mušově na Břeclavsku (srov. J. Unger, *Středověké votivní předměty z Mušova (výzkum 1977–1979)*, *Sbírky Regionálního muzea v Mikulově*, Mikulov 1984).

Značný prostor zde však mají především církevní svátky a úkony (s. 88–89), např. Vánoce (s. 1109–1111) nebo Velikonoce (s. 1122–1126) v tradiční lidové kultuře, lidová zbožnost (s. 490–492) atd. Hesla tu mají i jednotliví svatí. Namátkou jmenujme například Alžbětu Durynskou (1207–1231), jejíhož otce uherského krále by bylo lépe nazývat Ondřejem II. (1205–1235), než maďarskou formou jména András II. (s. 24–25), u milánského biskupa Ambrože (s. 25) je v *Lexikon der christlichen Ikonographie, begründet von Engelbert Kirschbaum SJ † herausgegeben von Wolfgang Braunsfels. Fünfter Band, Ikonographie der Heiligen Aaron bis Crescentianus von Rom, Rom–Freiburg–Basel–Wien* 1994, s. 115–120 uváděno širší datum narození 333/334 nebo 339/340 pravděpodobně v Trevíru (dnes BRD). K atributům svčtci u svčtic připomínám výše citovanou příručku. U Barbory (s. 37) z Nikomedie (dnes Izmit v Turecku) je jako možné místo narození uváděna i Heliopolis (srov. výše zmiňovaný *Lexikon. Fünfter Band*, s. 304–311). Do hesla Cyril a Metoděj (s. 94–95) se vploula drobná chyba, neboť Cyril nebyl později Konstantin (826/827–869), ale toto jméno naopak přijal až před svojí smrtí 14. II. 869, kdy koncem roku 868 vstoupil do římského kláštera (srov. Z. Měřinský, *České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu II*, Praha 2006, s. 320–340). Ze také konstatovat, že místa cyrilometodějského kultu jmenovaná lidovou tradicí nemají žádný historický podklad a tzv. Cyrilka v Podivíně na Břeclavsku, někdy uváděná i jako římská cisterna, je ve skutečnosti zbytkem pohřební kaple z 13. století, tzv. karneru. Sv. Florián (s. 217–218) působil jako přednosta kanceláře místodržícího nikoliv v Lorchu (dnešní název místní části města Enns, Horní Rakousy), ale římském castru Laureacum na území této obce, a byl utopen jako křesťan 4. V. 304 v řece Enži (Enns), nikoliv Emži. Ta tvoří hranici mezi Dolními a Horními Rakousy a právě zde se vlevá do Dunaje (srov. *Lexikon. Sechster Band, Ikonographie der Heiligen Crescentianus von Tunis bis Innocentia*, s. 250–254). Zcela jasně také není, zda iroskotský misionář a souputník sv. Columbana ml. sv. Havel (s. 249) je totožný se zakladatelem stejnojmenného kláštera St. Gallen (kanton St. Gallen, Švýcarsko; srov. J. Bednaříková, *Stěhování národů*, Praha 2003, s. 295–297).

Rozsáhlá publikace obsahuje i řadu dalších hesel, například se jedná o muzejní instituce s etnologickými sbírkami, akademické a vysokoškolské ústavy apod. Jsou zde vysvětleny také další pojmy, jako je například selská jízda (s. 891–892), ale připomenuty jsou i novověké svátky a oslavy. Jedná se například o 1. máj (s. 815), Mezinárodní den dětí (s. 556) i Mezinárodní den žen (s. 557). Dílo obsahuje také pojmy včetně jejich definování. Jmenujme národ (s. 599–601), národní charakter (s. 601) a mýtus (s. 601–602), národnost (s. 602–603), národnostní menšiny v českých zemích (s. 603–605) či národnostní ostrov (s. 605–606). Při výkladu o národnostní otázce mohl být zmíněn přístup austromarxistů, jmenovitě například pražský rodák K. Kautsky (1854–1938), jehož koncepci částečně přejal i J. V. Stalin, *Národnostní otázka a marxismus*, Petrohrad 1914; *týž Národnostní otázka a leninismus*, Praha 1952; *Marxismus a národnostní otázka*. In: *Spisy*, sv. 2, 1907–1913, Praha 1954, s. 283–355, zvl. pozn. č. 132 na s. 388. Pokud jde o národnostní ostrovy, vznikaly na Moravě často ve vazbě na hornictví (např. Iglauer deutsche Sprachinseln) a velká zeměpanská plně institucionální středověká města 13. století (např. Brno, Olomouc).

Národy a národnosti mají v encyklopedii svá vlastní hesla, jako například Češi v českých zemích (s. 109–112) nebo Němci v českých zemích (s. 620–622). K první jmenovanému heslu doplňuji, že hradská organizace byla vystřídána novou strukturou státní správy již na počátku 13. věku, a nikoliv až na přelomu 13. a 14. století, uváděná Münsterova Kosmografie není českého původu, neboť *Cosmographia universalis*, od teologa vyučujícího v Heidelbergu a Basileji a sestavovatele prvé německé zeměpisné příručky s mapami a dřevorezy Sebastiania Münstera (1488–1552), vycházela od roku 1544 v mnoha vydáních latinských (např. Basel 1550), německých, italských a francouzských (srov. např. P. H. Köhl, *Dekorative Graphik, München 1978*, s. 76–77). Rozhodně též není pravdou, že o venkovském obyvatelstvu v období gotiky a renesance, jeho životním stylu, každodennosti i životní a kulturní úrovni víme dosud jen velmi málo. Naopak pro poznání života venkovského lidu ve středověku a raném novověku přináší ledacos studium písemných pramenů i ikonografických dokladů, ale zcela zásadním způsobem odhaluje kulturu každodenního života vesnice, hospodářský vývoj i sociální vztahy a strukturu archeologické badání. Základním nedostatkem tohoto hesla je, že celý výklad se týká pouze Čech a Morava z něho jaksi vypadla a nemá ani samostatné heslo. Přitom

jeho název je Češi v českých zemích, odmyslíme-li fakt, že v roce 1991 se k moravské národnosti přihlásilo 13,2 % a v roce 2001 3,7 % obyvatel ČR. Ve výběru literatury k tématu postrádám díla historiků F. Palackého, V. Novotného, D. Třeštíka, k Moravě J. Války, z německých filologů pak výše již zmiňovaného E. Schwarze a dále je k výkladu jména Čech velmi důležitá studie A. Erharta, *Odkud máme jméno? K původu etnonyma Čech, Slavia 67, 1998, s. 289–294*. Pokud jde o Němce, nelze hovořit o východní (rakouské) marce, ale správně o bavorském východu, označovaném novotvarem z 19. století jako tzv. Východní bavorská marka, od roku 1156 Rakouské vévodství (srov. např. Z. Měřínský, *České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu II, Praha 2006, s. 35*). V rámci výkladu o národnostních sporech v době vyhroceného nacionalismu druhé poloviny 19. a první poloviny 20. století není zohledněna Morava, kde tyto antagonismy nebyly tak vyostřeny a v podstatě došlo po ostrých národnostních srážkách, v jejichž pozadí stály od roku 1901 snahy o zřízení druhé české univerzity, vrcholících v Brně 1. X. 1905, na zasedání Moravského zemského sněmu 16.–22. XI. téhož roku ke kompromisní česko-německé dohodě o národnostním smíru nazývaném tzv. *moravský pakt*. Císař František Josef I. pak tyto reformní návrhy již 27. XI. 1905 potvrdil.

Dílo obsahuje i výklad obecnějších pojmů, jako je například státní správa v českých zemích (s. 962–964). Opět se týká víceméně Čech, neboť na Moravě neexistovala v 15. století krajská správa, ale dvě cúdy – brněnská a olomoucká. Po zrušení patrimoniální správy a poddanství v roce 1848 (s. 712, v hesle není uvedeno kdy) nastoupil nový systém politických a soudních okresů, které přežily rozpad monarchie v roce 1918, dokdy Morava jako samostatné markrabství a rakouské Slezsko byly spravovány přímo z Vídně, a které zanikly až při reformě konstituující k 1. I. 1949 krajské zřízení (19 krajů a malé okresy, celkem 364 ONV). V hesle není uveden pokus o zavedení župního zřízení zákonem č. 126/1920 Sb. z 29. II. 1920 o župních a okresních úřadech, který měl být realizován asi do tří až pěti let (celkem 21 správních celků, v praxi realizován od 1. I. 1923 pouze na Slovensku, kde bylo v roce 1923 ustanoveno 6 žup, dvě města s regulovaným magistrátem a 79 okresů), ale nakonec i z důvodů národnostní skladby jednotlivých správních okrsků nebyl nikdy realizován a zákonem č. 125/1927 Sb. ze 14. VII. 1927 o organizaci politické správy platným od 1. I. 1928 došlo k obnovení zemského zřízení (země Česká, Moravskoslezská, Slovenská a Podkarpatoruská). To pak přežilo až do výše jmenované reformy realizované k 1. I. roku 1949 a vycházející ze zákona č. 280/1948 Sb. Jednalo se však o státněbyrokratickou správu se jmenovanými úředníky, řízenou přímo z Prahy ustanovenými zemskými prezidenty a okresními hejtmány, a do roku 1945 s velmi omezeným samosprávným postavením zemí, reprezentovaných jednotlivými zemskými zastupitelstvy (např. v Čechách 120 a na Moravě a ve Slezsku 60 členů). Teprve 14. X. 1945 proběhly zemské sjezdy národních výborů, které zvolily poslance Prozatímního národního shromáždění a členy zemských národních výborů. Připomenuto snad ještě mohlo být schválení zřízení 14 vyšších územních samosprávných celků (13 + Praha) 23. X. 1997 zákonem č. 347/1997 Sb, ale realizované nakonec až v roce 2000 (zák. č. 129/2000 Sb), jež svým členěním částečně navázalo na výše zmiňované zcela neosvědčivší se malé kraje v počtu devatenácti, zřízené po Únoru 1948 k 1. I. 1949 (srov. např. Janák, J.–Hledíková, Z., *Dějiny správy v českých zemích do roku 1945, Praha 1989, s. 317–450, 475–492; Janák, J.–Hledíková, Z.–Dobeš, J., Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost, Praha 2005, s. 55–57, 67–68, 87, 90–91, 94–95, 112, 127–129, 131–134, 150–151, 158–162, 255–257, 273–308, 350–383, 402–417, 442–456, 480–488*).

Jak již bylo konstatováno v úvodu této recenze, posuzované dílo *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska, svazky 1–3* nemá v naší odborné literární produkci dosud obdoby a vydáním tohoto monumentálního svodu soudobých znalostí nejen v rámci oboru, ale také navazujících spolupracujících disciplín a metodologie, včetně informací o institucích a osobnostech, jež do něj nějak zasáhly, došlo k naplnění úkolu daného do vínku českého, moravského a slezského národopisu předními představiteli pozitivistické vědy Gollovy školy již před více než jedním stoletím počátkem devadesátých let 19. věku. Tento sen řady badatelských generací pracujících v oboru se konečně naplnil, a každý z nich přinesl v rámci svých možností i píle a erudice svůj díl k jeho realizaci. Připomínky a podněty, které v recenzi uvádím, se týkají spíše určitých detailů a okrajových oblastí i hesel souvisejících s etnologií a folkloristikou jen velmi volně, ač jsou pro ně taktéž důležité v rámci poznání širších souvislostí hmotné kultury i společenských a hospodářských procesů, návaznosti na středověký a raně novověký vývoj v různých oblastech, na změny ve státní správě i právních zvyklostech, a také hesel týkajících se institucí a osobností, kde je ovšem vždy problematická otázka určité selekce při jejich výběru a zařazení do hesláře. Podobně je tomu i s literaturou uváděnou za hesly. Ta každopádně i přes možné doplňky poskytuje dobrou základní orientaci a východisko k získání dalších informací. Mé připomínky jsou spíše podněty do budoucna, ač s největší pravděpodobností zůstane toto monumentální dílo po několika dalších badatelských generacích základním a nepřekonatelným zdrojem informací o oboru v jeho nejširších souvislostech.

ZDENĚK MĚŘÍNSKÝ